

**ABOUT PHRASE “tok arkuk sen” IN THE
GOKTURK INSCRIPTIONS**

**Göktürk Yazıtlarında Geçen “tok arkuk sen” Sözcük Öbeği
Üzerine**

Adem AYDEMİR¹

Abstract

The studies on reading and meaning that started with Vilhelm Thomsen and Wilhelm Radloff have been continuing to these days, self-contained text publications on the Göktürk inscriptions have been done by domestic and foreign Turcologists, various reading or meaning trials have been done. These valuable studies conducted for over hundred twenty years a crucial role in being read and given the meaning of the old texts of Turkish and shed light on future studies. Especially, the meaning studies have a crucial importance from the point of revealing the richness of language's meaning. Here, there are still problems with Turkic Turkish translating the inscriptions. Thus, by many publishers and researchers has been set forth different opinions about the same phrase which is in the 8th line of the south part of Kül Tigin inscription with in the 6th line of north part of Bilge Kaghan inscription. Therefore, this article especially argue on the words 'tok' and 'arkuk' of 'tok arkuk' phrase in the 8th line of the south part of Kül Tigin inscription and in the 6th line of north part of Bilge Kaghan inscription. Firstly we touch upon the reading and meaning essays of this words. Then we start out to explain our opinion from the historical and modern texts of Turkic dialects. In the evaluation and conclusion section; the determinations revealed through the study have been presented as articulated. As a result this article, will re-evaluate the exist suggestions from a critical point of view and will dare to make especially new suggestions about the meaning of the sentence of “Türük : bod(u)n : tok (a)rk(u)k s(e)n : açs(a)r : tos(t)k öm(e)z s(e)n : bir : tods(a)r : açs(t)k : öm(e)z s(e)n”

Key words: Göktürk Inscriptions, Kül Tigin inscription, Bilge Kaghan inscription, phrase tok arkuk, meaning suggestions.

Özet

Göktürk yazıtlarının Vilhelm Thomsen ve Wilhelm Radloff ile başlayan okuma ve anlamlandırma çalışmaları günümüze kadar devam etmiş, yerli ve yabancı Türkologlar tarafından müstakil metin neşirleri yapılmış, çeşitli okuma ve anlamlandırma denemeleri gerçekleştirilmiştir. Yüz yirmi yıldan fazla bir zamandır yapılan bu değerli çalışmalar, Türkçenin eski metinlerinin okunması ve anlamlandırılmasında büyük bir mesafe kat edilmesine yardımcı olmuş, ileride yapılacak çalışmalara ışık tutmuştur. Bununla beraber yazıtların Türkiye Türkçesine aktarılması konusunda hâlâ sorunlar bulunmaktadır. Nitekim Kül Tigin yazıtının güney yüzünün 8. satırı ile Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzünün 6. satırında geçen sözcük öbeği hakkında bazı araştırmacılar ve yayıncılar farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu sebeple makalede hususiyile Kül Tigin yazıtının güney yüzünün 8. satırı ile Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzünün 6. satırında geçen 'tok arkuk' sözcük öbeğindeki 'tok' ve 'arkuk' sözcükleri üzerinde durulmuştur. Öncelikle bu sözcüklerle ilgili okuma ve anlam denemelerine temas edilecek, ardından Türkçenin tarihî ve çağdaş metinlerinden hareketle görüşlerimiz ortaya konulacaktır. Çalışmayla elde edilen tespitler, değerlendirme ve sonuç bölümünde maddeler hâlinde verilmiştir.

¹ Emekli Tarih Öğretmeni. adem.aydemir@hotmail.com; ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-5106-8441>

Sonuç olarak makalede, “Türük : bod(u)n : tok (a)rk(u)k s(e)n : açs(a)r : tos(ı)k öm(e)z s(e)n : bir : tods(a)r : açs(ı)k : öm(e)z s(e)n” cümlesi üzerindeki mevcut teklifler eleştirel bir gözle tekrar değerlendirilecek ve hususiyle cümlenin anlamı hakkında yeni öneriler getirilecektir.

Anahtar kelimeler: Göktürk Yazıtları, Kül Tigin yazıtı, Bilge Kağan yazıtı, tok arkuk, anlam önerileri.

Giriş

İslâmiyet öncesi Türklerin okur-yazar olduğunu ve kendilerinin geliştirdiği bir yazıya sahip bulunduğunu ispat eden en önemli delil Göktürk harfleriyle yazılan yazıtlardır. Bu yazıtların 1893 yılında ilk kez okunmasından bu yana yaklaşık 125 yıl geçmiş olmasına rağmen okuma ve anlamlandırma çalışmaları devam etmektedir. Yazıtlarda yer alan terim ve deyimlerden manası yeni anlaşılabilir bilim dünyası için büyük önem arz etmekte, bunlar sadece dil ve edebiyat bakımından değil, tarih, folklor ve etnografya gibi bilim dalları bakımından da büyük önem taşımaktadır.

Gerek Göktürk yazısının kendine özgü imlâ özellikleri, gerekse herhangi bir metni anlamının genel zorluğu sebebiyle yazıtlardaki bazı sözcük ve cümlelerin izahıyla ilgili farklı görüşler ve tartışmalar vardır (Recebov, 1994: 151-154). Yazıtlardaki toplam sözcük sayısı hakkında değişik tespit ve değerlendirmeler mevcuttur (Tuna, 1988: 41; Tuna, 1992: 11; Ölmez, 2008: 333-340). Konu ile ilgili araştırma yapanlar, Türk asıllı Türkologların Göktürk yazıtlarını okuma ve yorumlamadaki farklılıklara temas etmişlerdir (Üstün, 2010: 1384-1404). Bu sebeple, yazıtların düzeltilen metinlerinde hâlâ tatmin edici açıklamalar bekleyen problemler nokta nokta mevcuttur. Göktürk yazıtlarının doğru okunup doğru anlamlandırılması konusunda yapılacak daha çok şey bulunmaktadır. Yani metinlerin doğru biçimde okunması ve anlamlandırılması için bu tür tartışmalara ve farklı görüşlere ihtiyaç olduğu şüphesizdir. Sahanın araştırmacıları, her bulguyu değerli bir ipucu olarak görmekte, okuma ve anlamlandırmada yeni yaklaşımlar ortaya koymaktadırlar.

Biz bu düşünceden hareketle, izahı kolay olmayan bir konuyla karşı karşıya olduğumuzun da bilinciyle çalışmamızda, Kül Tigin yazıtının güney yüzünün 8. satırı ile Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzünün 6. satırında yer alan ve araştırmacıların umumiyetle; “Türük : bod(u)n : tok (a)rk(u)k s(e)n : açs(a)r : tos(ı)k öm(e)z s(e)n : bir : tods(a)r : açs(ı)k : öm(e)z s(e)n” şeklinde okuyarak Türkiye Türkçesine; “Türk halkı sen tok ve aksisin, açlığı tokluğu düşünmezsin, bir doyarsan açlığı düşünmezsin” (Ergin, 2005: 5, 58; Tekin, 2010: 23, 47) şeklinde aktardıkları cümleyi ele aldık. Bir atasözü olduğu yönünde genel kabul bulunan bu cümleyle ilgili olarak herhangi bir müstakil çalışma tespit edilememiştir.

Çalışmamızda Eski Türkçe dönemine ait neşriyat kifayet etmediğinden daha ziyade Orta Türkçe dönemine ilişkin geniş bir bibliyografya desteğinden istifade edilmiştir. Göktürk yazıtlarındaki edebî dil, alfabe ve söz varlıkları değişmiş olsa da XI. asrın sonuna kadar devam etmiştir. Hüseyin Namık ORKUN konuyla ilgili en azından dönemi için muazzam eserinin ön sözünde: “Türk yazıtlarını Divanü Lûgati’t-Türk’ün yardımı ile tekrar elden geçirmek ve şimdiye kadar çözülemeyen veya yanlış çözülen yerleri izah etmek dedelerimizin dili olduğundan bizim için daha kolay ve en önemli vazifelerimizden birisidir” (Orkun, 1994: 3) diyor. Çalışmamızda, Divanü Lûgati’t-Türk (DLT) başta olmak üzere Sır Gerard CLAUSON tarafından hazırlanan *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish* (EDPT) adlı etimolojik sözlük ile Sergei Anatolyevich STAROSTİN ve arkadaşlarının hazırlanan *An Etymological Dictionary of the Altaic Languages* (EDAL) adlı eserleri esas alınmıştır.

TEKİN, sonraki yayınlarında; “*Türük : bod(u)n : tok (a)rk(u)k sen : aşık : tos(i)k öm(e)zs(e)n : bir tods(a)r : ās(i)k öm(e)zs(e)n*” “Türk halkı, (sen) tok (gözlü ve) aksisin: Açlığı tokluğu düşünmezsin; bir (de) doyarsan açlığı (hiç) düşünmezsin” (Tekin, 2010: 22-23,46-47).

VIII- Árpád BERTA: “*Türk bodun toq arquq sen açsıq tosıq ömez sen*” “Türk bodunu tok (iken) inatçısın (başına buyruksun). (Eğer açsan) tokluğu düşünmüyorsun” (Berta, 2010: 132-191).

IX- Mustafa SEVER: “*Türk budun tokurkak sen. Aşık tosık ömez sen. Bir todsar aşık ömez sen*” “Türk milleti, tokluğun kıymetini bilmezsin. Açlık, tokluk düşünmezsin. Bir doysan açlığı düşünmezsin” (Sever, 2011: 227).

X- Mehmet ÖLMEZ: “*Türük: bodun: tokurkak sen: aşık: tosık ömez sen:*” “Türk halkı, toksun. Acıkacağını ya da doyacağını düşünmezsin” (Ölmez, 2012: 79-91).

XI- Erhan AYDIN: “*Türük bodun tokurkak sen açsık tosık ömez sen*” “Türk halkı sen toksun. Açlık (ve) tokluğu düşünmezsin” (Aydın, 2014: 53).

XII- Ahmet Bican ERCİLASUN: “*Türk bodun, tokurkak sen; açsık tosık ömez sen. Bir todsar açsık ömez sen*” “Türk milleti, tok (müstağni) ve inatçısın; açlık tokluk düşünmezsin. Bir doydun mu (bir daha) açlık düşünmezsin” (Ercilasun, 2016: 505).

Talât TEKİN, ‘*tok (a)rk(u)k*’ sözcük öbeği hakkında geniş bir değerlendirme yapmıştır. Konunun aydınlatılmasına katkı sağlayacağı düşüncesiyle Tekin’in bu değerlendirmesi aynen alınmıştır:

“*Tok (a)rk(u)k* ‘tok ve aksi, tok ve inatçı’ Birlikte yazılan bu iki kelimenin okunuşu ve anlaşılması güç olmuştur. Thomsen bunu, soru işareti ile *tokr(a)k(i)k(a)* okumuş ve *tokrak* (< daha tok’ sıfatından *-ik* eki ile kurulmuş farazî bir fiilin *-a* gelecek zaman eki (?) ile yapılmış şekli saymıştır (Thomsen, 170, not 74). Malov kelimenin *tok* kısmı ile cümleyi bitirmiş ve *ark ok sen* ‘zayıf ve açsın’ ile yeni cümle başlatmıştır (Malov, 1951: 28). Tekin kelimeyi *tokurkak* okumuş ve bunu farazî bir **tokurka-* (< *tok-urka-*) ‘kendini tok saymak, tok addetmek’ fiilinden *-k* ile yapılmış bir sıfat saymıştır (Tekin, 1968: 232, 109). Clauson ise söz konusu harf dizisini *tok arkuk* şeklinde okumuş ve *tok arkuk sen* ibaresini ‘you are satiated and refractory’ yani ‘sen tok ve inatçısın’ diye çevirmiştir (EDPT: 464).

-rak/ -rek ekli sıfatlardan *-ik/ -ik* eki ile fiil türetildiğine başka örnek yoktur. Ayrıca, Eski Türkçede gelecek zaman kuran bir *-a/ -e* eki de bulunmuyor. Bu bakımdan Thomsen’in açıklaması kabul edilemez.

Malov’un söz konusu harf dizisini *tok ark ok* tarzında okuması da kabul edilemez. ‘Yorgun, zayıf’ anlamındaki kelime Eski Türkçede *ark* değil *aruk* idi. Burada bu kelime olsaydı sonundaki *uk* sesi ^wK harfi ile yazılırdı. Aynı itiraz Malov’un *ok* okuduğu harf dizisi sonundaki *K* için de geçerlidir. Pekiştirme edatı *ok*’un sonundaki ^wK işareti ile yazılması gerekirdi.

Benim *tokurkak* okuyuşuma gelince, 1968’deki bu okuyuşun üzerinde ısrar etmiyorum. Tok sıfatından *-rka-* eki ile bir fiil türetilmesi mümkün ve doğal olmakla beraber böyle bir fiile henüz hiçbir kaynakta rastlamış değilim. Ayrıca, *tokurkak* ‘kendini tok sayan’ gibi bir sıfat, bundan sonra gelen cümledeki anlamla pek uyuşmamaktadır.

Bağlama en uygun okuyuş Clauson'unkidir: *tok arkuk*. Evvelce benim de düşündüğüm bu okuyuştan *arkuk* kelimesinin ^wK işareti ile yazılmamış olması nedeniyle vazgeçtim. Şimdi, kelime sonundaki *uk* ses grubunun her zaman ^wK harfi ile gösterilmediğine tanıklık eden örneklere bakarak bu harf dizisinin, Clauson'un önerdiği gibi, *tok arkuk* okunabileceğine inanıyorum" (Tekin, 2010: 77, not 21).

Orhan BALDANE: "*tok arkuk sen*" yapısı Azerbaycan'da yapılan çalışmalarda tam anlamıyla ifade edilememiştir. *Tox olarsan* şeklindeki aktarma, bu yapıyı karşılamamaktadır. *Arkuk* kelimesi, *inatçı* anlamını taşımaktadır. Buna bağlı olarak diğer aktarmalardan farklı olarak burada *tox ve inadçısan* ifadesi tercih edilmiştir" (Baldane, 2017: 198).

Görüldüğü üzere Kül Tigin yazıtının güney yüzünün 8. satırı ile Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzünün 6. satırında yer alan cümlelerin okunuşu ve anlamlandırılması hususunda görüş birliği bulunmamaktadır. Sorun daha ziyade Kül Tigin yazıtının güney yüzünün 8. satırında '𐰽|𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽' ve Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzünün 6. satırında ise '𐰽|𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽' şeklinde işaretlenen sözcük öbeği ile ilgilidir. Bu sözcük öbeği çok farklı şekillerde okunmuş ve anlamlandırılmış, üzerinde görüş birliği sağlanamamıştır. Bu sebeple aşağıdaki değerlendirmelerimiz daha ziyade bu sözcük öbeğinin muhtemel okunma şekilleri ve anlamlandırılması hususundadır.

Değerlendirme

Malum olduğu üzere Eski Türkçe metinlerin okunması ve anlamlandırılması konusunda birçok halledilmemiş sorun bulunmaktadır. Eski dönemlere ait metinlerin çözümlenmesinde sadece gramer kitapları ve etimoloji sözlükleri yeterli olmamaktadır. Bu bakımdan metinlerin çözümlenmesinde etnografya, sosyoloji ve tarih gibi bilim dallarının da yardımına ihtiyaç vardır. Diğer yandan bir metinde yer alan cümle, deyim ve sözcüklerin çözümlenmesinde anlam konusunun mutlaka bağlam yönünden ele alınması gerekmektedir. Türkçenin mecazlar dili olduğu, bir sözün kullanım yerine göre birçok anlamı içinde barındırdığı, bu durumun inceleme ve araştırmalarda farklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açtığına nazara alınması gerekmektedir. Türk dilinin kelime hazinesi üzerine yapılan art zamanlı ve eş zamanlı incelemeler, sözcüklerin anlam alanlarının oluşmasında ve bu alanların değişmesinde tabu ve örtmece faktörlerinin büyük etkisi bulunduğunu ortaya koymaktadır (Arslan, 2002-II: 35-56). Metinlerin çözümlenmesinde en büyük zorluk ise sözcüğün metin içinde '*tek kullanımlık*' veya bilim dilinde '*hapax legomenon*' denilen sözcük olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim ele aldığımız atasözündeki bütün sözcüklerin hapax durumda olması, izahı kolay olmayan bir konuyla karşı karşıya olduğumuzu gösteriyor.

'*Tok arkuk sen*' sözcük öbeğinin doğru okunması ve anlamının doğru çözümlenebilmesi için her bir sözcüğün öbektan çıkarılarak türev ve teşkilleriyle birlikte ayrı ayrı tahlil edilmesi gerekecektir. '𐰽|𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽': *tok arkuk sen*' sözcük öbeğindeki '𐰽|': *sen*' tekil ikinci kişi zamiri veya ikinci tekil kişi eki '-*sin/ -sin*' olması tartışılabilir (Yavuzarslan, 2011: 1953-1966). Tekin not 22'de '*sen*'i ikinci tekil kişi zamiri olarak değerlendirirken (Tekin, 2010: 78, not 22) sözlük ve dizin kısmında ikinci tekil kişi eki '-*sin*' (Tekin, 2010: 165) olarak almıştır. Neticede '*sen*' veya '-*sin*' olması sonucu değiştirmemektedir. Bu durumda sorun '𐰽𐰽𐰽𐰽𐰽': *tok arkuk*' sözcüklerindedir.

Tok Sözcüğü

Tok: "Aç olmayan" (DLT I: 387). *Tok*¹: "Full, satiated and the like" (EDPT: 464). *Toḵ*: "Tok" (Gabain, 2007: 300; EUTS: 159). Marcel ERDAL'ın *toḵ-* '*dolmak*' eylemi ile *toḵ-*, *tok*, *tot-*

‘doymak’ sözlerini aynı kökten sayması ve ele aldığımız atasözünü örnek vermesi isabetli değildir (Erdal, 1991: 570, 643; Erdal, 2004: 119). Talât TEKİN, Marcel ERDAL’ın ‘Old Turkic Word Formation’ adlı çalışmasını değerlendirmesinde bu hususa değinmiş (Tekin, 1993: 206), Zikri TURAN ise bir çalışmasında bu kökler arasındaki morfofonetik karşılık sorununa temas etmiştir (Turan, 2012: 73).

Tok er: “Saçsız insan, boynuzsuz hayvan” (DLT I: 332). *Tok*²: Okunuşu şüpheli ve *hapax* bir veridir. “*Ta:z*: ‘*tok er*’ a man who, like the Turks has no hair on his head (the implication is ‘close shaven’ rather than ‘naturally bald’ (EDPT: 464). *PTurk*. “*Tok 1 hummel 2 base of a horn 3 with a shaved head: Karakh. *toq* 3 (MK); Khal? *toq* ‘Gipfel, Spitze’; MTurk. *toqal*; Uzb. *toqol* 1, 3; Uygh. *toqal* 1; Krm. *toqal*; Bashk. *tuqal* 1; Kirgh. *toqol* 1; Kaz. *toqal* 1, 2; KBalk. *toqal* 1; KKalp. *toqal* 1; Nogh. *toqal*, *toqalaq* 1, 3; Tv. *toqpaq*, *doqpaq*; To? *to’q*” (EDAL: 1378). Türkçe *tok sözcüğü büyük ihtimalle proto veya eski Türkçeden Korece’ye de geçmiştir (Choi, 2004: 87).

Tok ‘saçsız insan’ olduğuna göre bu ‘*daz/ kel*’ demektir. Oğuz Türkçesinde ‘*daz/ kel*’ örtmece bir sözcük olarak ‘*kötü, fena*’ anlamındadır (Aydemir, 2013a: 223-231). DLT’de yer alan atasözü, beyit ve dörtlüklerde -s/ -z değişmesi vardır (Erdal, 2004: 84,99,241,284, not 471). *Tas*, Oğuzca ibaresiyle ‘Her şeyin kötüsü, bayağısı. *Bu at tas tegül*: Bu at kötü değil’ (DLT I: 329) demektir. *Tas*: “Originally ‘*bad*’ and the like, it came in the medieval period to be used only with. *Bu: at tas tegül*: This horse is not bad” (EDPT: 554). *Taz at tafaıçı bolmas*: “Alacalı at yük taşımaz. Çünkü onun tırnağı kötüdür” (DLT III: 148-149). *PTurk*. “*tAs 1 bad 2 quite: Karakh. *tas* 1 (MK - Oghuz, IM); Turkm. *tas* 2; MTurk. (MKypch.) *tas* 1 (Houts., Ettuhf., Bulgat.); KBalk. *tas* 1; Khak. *tas-xara* ‘quite dark’; Tv. *tas* ‘excellent’ (EDAL: 1434). *ta:z* (?d-): *Ta:z at tava:ıçı bolma:s*: “An *abras* horse is no us for carrying merchandise because its hooves are bad” (EDPT: 570). *Taz*: “*Daz, kel*” (DLT III: 148; EDAL: 1423). *Ta:z* (?d-): Türkçe ve Farsçaya vâkıf olması ile maruf olan Cemşid SÂLEHPUR tarafından hazırlanan Farsça-Türkçe Genel Sözlükte ‘*تاس*’, “*daz, dazlak olma, başın tepe ve çevresindeki saçların dökülmesi*” olarak tanımlanırken; ‘*تاز*’, “*eksik, rezil, sapık, oğlanı*” olarak tanımlanmıştır (Sâlehpur, 1991: 276). Saadet Çağatay, ‘*Türkçede ‘kadın’ İçin Kullanılan Sözcükler*’ adlı bir tetkikinde, ‘*uygunsuz kadınlar*’ hakkında kullanılan sözler arasında ‘*taz/ تاز*’, > Farsça, ‘a beloved object’ (Çağatay, 1979: 33) bilgisini veriyor. Oğuzların sözcüklerin anlam alanlarını nasıl altüst ettikleri böylece ortaya çıkıyor. Ancak, ‘*taz*’ sözcüğü Oğuz dilinde Farsçadan bir anlam kopyası olmalıdır. Âdem AYDEMİR, bir çalışmasında Türkçede ‘*taz*’ sözcüğünün ‘*kötü/ fena*’ anlamında olduğu tespitini yaptıktan sonra, DLT merkezli olarak ‘*örtmece*’ (Aydemir, 2013b: 112) bir sözcük ve diğer bir çalışmasında ‘*kötü*’ (Aydemir, 2017: 50-51) anlamındaki sözcüklerden olarak değerlendirmiştir.

Göktürk yazıtlarında bir imlâ düzeninin bulunduğu şüphe yoktur. Bununla beraber aynı sözcüğün aynı metinde veya Kül Tigin yazıtında farklı Bilge Kağan yazıtında farklı işaretlendiğine tanık olmaktayız (Mert, 2010: 169-189; Mert-Albaysak, 2013: 86-115; Mert, 2016: 137-152). Bu imlâ kararsızlıkları sebebiyle aynı cümle veya sözcük araştırmacılarca farklı okunmakta ve farklı anlaşılabilir (Üstün, 2010: 1383-1404). Araştırmacı ve naşirlerin ‘*tok urkak*’ veya ‘*tok arkuk*’ ya da ‘*tokurkak ± tokarkuk*’ okudukları sözcük öbeği KT G.8’de ‘*𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽*’, BK K.6 da ise ‘*𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽*’ şeklinde işaretlenmiştir. Hâlbuki ‘*𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽*’: *Totok*’ kişi adı (KT K.1, D.31-32,38; BK G.10, D.25) ve ‘*𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽*’: *tokuz*’ (Mert-Albayrak, 2013: 86-115) sayı adı hep aynı imlâ ile yazılmıştır. Bu durum ‘*𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽*’ ve ‘*𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽𐰺𐰽*’ şeklinde işaretlenen sözcükten sonraki işaretlemenin doğru

olduğunun, dile veya en azından Yolluğ Tegin'in ve Bilge Kağan'ın diline yeni girdiğinin kabulünü gerektiriyor.

Yazıtlarda 'tok' şeklinde okunup 'aç olmayan' anlamı verilen sözcük aşağıda daha ayrıntılı görüleceği üzere 'ço:k' sözcüğünde olduğu gibi 'to:k' veya 'took' şeklinde uzun ünlülü olup Göktürk yazıtlarında Oğuzca bir belirti olmalıdır. Hâlbuki 'fazla, ziyade' anlamındaki '1>↓: kööp' sözcüğü her yerde aynı şekilde işaretlenmiştir. 't' sesi Altay dillerinin ilk seslerinden biridir (Karaşlar, 2015: 93-101). Bu ses Türkçede d-/ c- > t-/ ç- şeklinde kısıtlı da olsa değişebilmektedir (Canan, 2017: 135-143). Altay dillerinin en yaygın seslerinden diğeri de 'k' sesidir (Ekşi, 2012: 17-29). Herhangi bir Türk lehçesinde t- ile başlayan bir sözcüğün başka bir Türk lehçesinde k- ile başladığı görülmektedir. Ayrıca Türk dillerinde kelime başında ve içinde 'k' > 'ç' değişmesine rastlanır. 'Tok' ile 'çok' arasında, 'ç- > t-' ses denkliği bulunmaktadır (Sıddıkov, 2007: 151-173). Bu durumda DLT'de geçen 'tok er'deki 'tok' ile 'çok er'deki 'çok'un 'kötü, fena' anlamında olduğu anlaşılıyor.

Göktürk yazıtlarında 'fazla, ziyade' anlamında bir 'co:k ~ cook > to:k > took' sözcüğünün bulunması DLT'de közüldürük 'közlük > gözlük' (DLT I: 529; EDPT: 761), tüwek 'tüfek, patlangıç' (DLT I: 388; EDPT: 439) ve ütüg 'ütü' (DLT I: 68; EDPT: 51) sözcükleri nazara alındığında çok hayret edilecek bir durum değildir. Netice itibarıyla biz KT G.8'de '𐰪𐰺𐰺𐰺𐰺↓𐰺' ve BK K.6 '𐰪𐰺𐰺𐰺𐰺>𐰺' şeklinde işaretlenen sözcük öbeğindeki '↓𐰺' veya '𐰺>𐰺' şeklinde işaretlenen sözcüğün aslında anakronitik bir vakıa olarak 'fazla, ziyade' anlamında 'çok > co:k > cook' sözcüğü olduğu kanaatindeyiz. Prof. Dr. Taner KARAHASANOĞLU bir çalışmasında cümledeki 'tok' sözcüğünün yanına 'fazla, ziyade' anlamında bir 'çok' (Karahasanoğlu, 2002: 129) sözcüğü koymuş, biz buna hacet olmadığı 'tok'un zaten 'çok' olduğu kanaatindeyiz. Bu durumda 'fazla, ziyade' anlamındaki 'çok' sözcüğünün ilk kez bu yazıtlarda 'tok' imlâsı ile görüldüğünün kabulü gerekecektir. '𐰺>𐰺: çok' sözcüğü 'co:k ~ cook' şeklinde yazılması gerekirken, Göktürk alfabesinde 'c' sesi olmadığından 'to:k ~ took' şeklinde yazılmış olmalıdır.

KB 3031. beytinin, Prof. Dr. Reşid Rahmeti ARAT tarafından yapılmış olan transkripsiyonu ve tercümesinde 'çok' sözcüğü 'tokmak, gürz' anlamında yer almıştır.

"Hazine nerek köp er at çok kerek

begi bay kereksiz budun tok kerek"

Bu beytin birinci dizesinde geçen 'köp' sözcüğü 'çok' anlamında olduğuna göre, Prof. Dr. Reşid Rahmeti ARAT, ayrıca geçen 'çok' sözcüğünü her hâlde doldurma bir söz olarak kabul ettiğinden tercümede buna yer vermemiş fakat dizini hazırlayan zevat tarafından 'çok = çok' yani 'fazla, ziyade' karşılığı verilmiştir (KB: dizin 1138). Hâlbuki beytin Türkiye Türkçesine:

"Hazine neye gerek, çok asker ve gürz gerek,

Beyin zenginliği gereksiz, halk tok gerek"

şeklinde aktarılması gerekecektir (Aydemir, 2012: 59). KB 3031. beytin birinci dizesinde 'tok' yazılması gereken sözcük kendisinden sonraki dizedeki aynı sözcük ile karışıklığa sebebiyet vereceği ve ses ahengini olumsuz etkileyeceği düşüncesiyle aynı anlamda olan 'çok' şeklinde yazılmış olmalıdır. Sonuçta Orta Türkçe döneminde 'tok' sözcüğü ile 'çok' sözcüğünü anlam bakımından ayırt etmek kolay değildir.

Türkçede ‘fazla, ziyade’ anlamındaki ‘çok’ sözcüğünün Macarcada aynı anlamda ‘sok’ şeklinde olması bu sözcüğün Türkçeden Macarcaya geçtiğini gösteriyor (Prince, 2013: 124). Ancak Zsuzsa KAKUK ‘Osmanlıcadan Macarcaya Geçmiş Olan Kelimeler’ (Kakuk, 1969: 65-80) adlı çalışmasında Osmanlıcadan Macarcaya geçmiş ‘çok > sok’ sözcüğünden bahsetmediğine göre bu sözcük, Türklerin Orta Asya’da birlikte yaşadıkları eski bir dönemde geçmiş olmalıdır. Yenisey yazıtlarından E. 62 olarak numaralandırılan Kanmıldığ-Hovu yazıtında bir ‘çok uruğu’ ifadesi geçiyor. Alan araştırmacılarının umumiyetle ‘püskül’ olarak açıkladıkları buradaki ‘çok’ (Useev, 2018: 643) sözcüğünün ‘fazla, ziyade’ veya ‘büyük, geniş’ anlamlarında olduğundan biz de emin değiliz. Orta Türkçe döneminin sonlarına doğru ortaya çıkan veya bu dönem için tanıklanan ve Batı Oğuz Türkçesi ile Güneybatı Oğuz Türkçesine mahsus ‘fazla, ziyade’ anlamındaki ‘çok’ sözcüğünün ‘ok/ ök’ edatından ortaya çıktığını düşünüyoruz. Ok: “Hâl manasına yakın bir anlamı olan edattır, fiillerde pekitme edatı” (DLT I: 37). “Tok ve kalın söylenen kelimelerle kendilerine ı ve ğ getirilen kelimelerde ‘ök’ yerine ‘ok’ kullanılır” (DLT I: 71). Ok/ ök edatının kelime ve eklerle birleşirken /o/ ünlüsünü kaybettiği bilinmektedir (EDPT: 76). Okra-: “Yem zamanında adların kişnemesi, homurdanması” (DLT I: 275; EDPT: 92) > çokra-: “kaynamak, fişkırmak, püskürmek” (DLT III: 280; EDPT: 410). Oglut-: “Üretmek, çoğaltmak” (DLT I: 265). Ök-: “Yığmak, biriktirmek” (DLT I: 168) ~ öklit-: “Çoğaltmak” (DLT II: 366) ~ öklüt-: “Çoğalmak, arttırmak” (DLT I: 264). Göktürk alfabesinde ‘c’ sesinin bulunmaması, ‘ç’ sesinin ise dile yeni girmesi ve ancak alıntı sözcüklerde kullanılıyor olması ‘çok’ sözcüğünün ilk imlâsının zorunlu olarak ‘tok’ şeklinde olmasını gerektirmiştir. Sonuç itibarıyla ele aldığımız sözcük öbeği ‘çok arkuk sen’ durumunda olup sorun ‘arkuk’ sözüne inhisar etmektedir.

Arkuk Sözcüğü

Yukarıda ‘İnceleme’ bahsinde de ifade ettiğimiz gibi Talât TEKİN, ilk yayınlarında ‘tokurkak’, *tokurka-’ “kendini tok saymak” (Tekin, 2003: 88) açıklamasını yaparken, daha sonraki yayınlarında ‘tok (a)rk(u)k’ şeklinde karar kılmıştır. Gabain, xtoqr(a)k(i)k (yazıtlar) toq +ır-? (Gabain, 2007: 300) açıklamasıyla yetinmiştir. Marcel ERDAL, ‘tok+urkak’ okuduğu sözcük için ‘kwirkak’ sözcüğüne gönderme yaparak, tereddütle şu açıklamayı yapıyor: “tok+urkak’ one who feels is attested in KT G.8; BK K.6 discussed among the -(o)k lexemes above tok. We have no related +(x)rkA- verb.” Dolayısıyla Marcel ERDAL, ayrıca sözcüğün ‘kwirkak, kişirgek’ (Erdal, 1991: 461) sözcükleriyle kardeş olduğunu belirtir (Erdal, 1991: 462). Clauson, kişerge:k ve köşerge:k sözcüklerinin okunuşu şüpheli ve hapax veriler olduğunu belirtir. Kwirğa:k: ‘küni: kıskanç’ sözü ile ikilime olarak kullanılmıştır. “The contexts indicate a meaning ‘grasping, miserly’ or the like” (EDPT: 587). “Köşerge:k er: a man who feels cramped for space hen he sees people in his house” (EDPT: 754). Kışirgek: “Evinde bir kimseyi gördüğü zaman canı sıkılan, evi kendine dar gelen” (DLT II: 290).

Türkçede -rk- ünsüz grubu ile elde edilen sözcükler incelendiğinde bunların umumiyetle, ‘eğri, çengelsi, bükük, necis, söz dinlemez, ters huylu’ gibi anlamları olan sözcükler olduğu görülüyor. Türkçede k/ g = (0) ses denkliği kuralı da göz önüne alındığında bu sözcükler şunlardır: Arkuk: “Söz dinlemez, kalp, inatçı” (DLT I: 109). Arkuk: “İki duvar veya iki direk arasına çapraz olarak konulan ağaç” (DLT I: 109). Arkuk: “Obstinate, refractory”, Clauson sözcüğün zamanla ‘dirty’ anlamına kaydığını aktarır (EDPT: 216). Arkağ: “Arğaç, bez, halı, kilim gibi şeyler dokunurken enlemesine atılan ip veya iplik” DLT I: 118) ~ arka:ğ: “The woof (or weft) of a woven material” (EDPT: 216). Arkuç: “İki kişi arasında vasita olan. Evlenme zamanında dünürler arasında gelir gider olan kişi” (DLT I: 141; EDPT: 218). Arkun: “Yaban aygırıyla kısraktan olan at. Karışık, melez” (DLT I: 107; EDPT: 216). Irğağ: “Donmuş olan buzu, buzluğa çekip getirmek için kullanılan kanca” (DLT I: 141). Irğa:ğ “A

hook used to catch fish” (EDPT: 216). *Orgak*: “Orak” (DLT I: 119) ~ *orğak*: “orak” (EUTS: 95) ~ *orğak*: “Sickle, reaping hook” (EDPT: 216). *Örkü*: “Örgüç, hörgüç” (DLT I: 129; EDPT: 223). *Örküç*: “Dalga” (DLT I: 95; EDPT: 223). *Örküç*: “Örölmüş saç” (DLT I: 95; EDPT: 223). *Örküç*: “Sacayağı” (DLT I: 95; EDPT: 223). Göröldüğü üzere bu sözcüklerde esas olan *-rk-* ünsüz grubu olup *-x* eki dilde en az çaba ilkesi gereğidir.

Ağızların ölçünlü dile oranla etkileşime daha az kapalı olması, dildeki bazı şekillerin devam etmesini ve korunmasını sağlamıştır. *Derleme Sözlüğü* için Bitlis Ahlat’tan derlenen *arkula*: “Kuru dalları çekip koparmaya yarayan ucu demir çengelli uzun sırık”, Gümüşhane’den derlenen *arko* sözcüğü ise *inatçı, kaba, bön, gülmez* (DS-I: 327) anlamlarındadır. Bitlis’ten derlenen sözcük ile Gümüşhane’den derlenen sözcük bizim konumuz olan *‘tok (a)rk(u)k s(e)n’* sözcük öbeğindeki *‘arkuk’* sözünün bakiyesine benziyor.

KB’de yedi yerde *‘arkuk’* sözü, bir yerde ise onun türevi olan *‘arkukı’* sözü geçmiştir.

“Bayat kimke bérse kılınç arkukı

anı emgetür bu zamane okı”

“Tanrı kime kötü bir doğa vermişse

Bu felek oku ona eziyet çektirir” (KB: 1983).

“Bularda eñ inğa bu arkuk kılınç

bu arkuk kılınçluğ ne muñluğ erinç”

“Bunların en kötüsü bu inatçılıktır

Inatçı kişi hiç şüphesiz ki çok sıkıntı çeker” (KB: 2064).

Bu veriler bağlamında *-rk-* ünsüz grubundan üretilen çoğu sözcüklerin olumsuz anlamının olduğu ortaya çıkıyor. Clauson’un *‘arkuk’* sözünün sonradan *‘dirty’* anlamına kaydığını belirtmesi ilgi çekicidir. Ancak *‘dirty’* anlamı verilen bu sözcük *‘ark’* sözcüğünün bir görünümü olabilir. Nitekim *‘ark’* sözcüğü kaynaklarımızda *‘dışkı, pislik’* (DLT I: 42) anlamındadır. Clauson ise *‘ark’* sözcüğü hakkında “excrement, human excrement. *Bo:k*: ‘human excrement’ and iron slag” (EDPT: 213) tanımlamasını yapmıştır. EDAL müellifleri de *‘ark’* sözcüğü hakkında aynı bilgileri vermektedir. “*ark excrement Karakh. *arq* (MK); Turkm. *arq*; Khal. *harq*; MTürk. Kypch. *arq* (Houts.); Khak. *arix*.” Bu sözcük aynı anlamdaki Moğolca *‘hargal’* sözünden alınmış olmalıdır (EDAL: 1125). XIII. asrın sonlarında veya XIV. asrın başlarında telif edilmiş olan İML’de *‘arkık’*, *‘pislik, tezek’* (İML: 11), XIV. asrın ilk çeyreğinde telif edilmiş olan Kİ’de ise *‘arık’* *‘kuş pisliği’* (Kİ: 5) anlamındadır. *Bok*: “Dışkı < *bök” (KBS-I: 158). Bu veriler *‘ark’*, *‘arkuk’* ve DLT’de Oğuzca kayıtlı olan *‘bok’* (DLT III: 129; EDPT: 311) sözcüğü arasında bir anlam ilişkisinin bulunduğunu ortaya koyuyor.

Göktürk dilinde *o, ö, é* sesleri sözcüğün ilk hecesinde; diğer ünlüler sözcüğün her yerinde bulunabilir. Ayrıca Göktürk dilinde *‘ok’* ve *‘ök’* abartma edatının bulunduğu anlaşılıyor. *Ok/ ök* edatının kelime ve eklerle birleşirken */o/* ünlüsünü kaybettiği de bilinmektedir (EDPT: 76). *Ok/ ök* edatı hakkında müstakil çalışmalar da vardır (Korkmaz, 1962: 13-29; Şahin, 2009: 1-12). Durum böyle olduğuna göre *‘arkuk’* sözünün Oğuzca bir söz olduğu kanaatindeyiz. Göktürk alfabesinde *‘o’* ve *‘u’* ünlüsü aynı *‘>’* işaretiyle karşılandığı için sözcük *‘arkuk’* veya *‘arkok’* şeklinde okunabilir. Dolayısıyla bu sözcüğün *‘ark’* ismine kuvvetlendirme edatı olan *‘ok/ ök > uk’* getirilmesi ile oluşması mümkündür. Bu durumda *‘ark+ok >uk’* şeklinde bir yapıya sahip olup *‘pislik yığını’* anlamına gelmektedir.

‘Pislik, dışki’ anlamındaki ‘ark’ sözüne karşılık Oğuzların zamanla yıpranan ve argolaşarak günümüze ulaşan ‘bok’ sözünü niçin örtmece bir sözcük olarak kullandıkları böylece ortaya çıkmaktadır. Bu defa ‘bok’ yerine ‘bütkü ~ bütgü: excrement’ (DLT I: 430; EDPT: 303) sözcüğü devreye girmiş ise de Türk dilinde bu manada tutunamamıştır. Bilge Kağan’ın gerçekten iyi kalpli ve insanî duygulara sahip bir hükümdar olduğu; onun, şair ruhlu, çok iyi bir hatip, duygulu, bilgili, milletini seven bir hükümdar olduğu kaydedilir (Mau-tsai, 1958: 172-173). Bu sebeple Bilge Kağan’dan kendi milleti hakkında gazap veya cezbe halinde dahi böyle bir sözün sadır olacağını sanmıyoruz.

“Āçs(a)r : tos(t)k öm(e)z s(e)n : bir : tods(a)r : āçs(t)k : öm(e)z s(e)n” atasözü Oğuzca bir sözdür

“Āçs(a)r : tos(t)k öm(e)z s(e)n : bir : tods(a)r : āçs(t)k : öm(e)z s(e)n” sözünün Oğuzca bir atasözü olduğuna şüphe yoktur (Tekin, 1998: 20). Kâşgarlı, Oğuzca kaydı ile; *aç éwek, tok tölek*: “Aç aceleci, tok dökler olur” (DLT I: 387) şeklinde bir atasözü naklediyor. Bu atasözünün Oğuzca olabilmesi için ‘tok’ sözcüğünün de Oğuzca olması gerekir. Göktürk yazıtlarında uzun ünlülü sözcüklerin prensip olarak Oğuzca olması kabul edilir (Tuna, 1960: 213-282; Yılmaz, 1991: 151-165; Yavuz, 1991: 271-306; Gülsevin, 1998: 13; Korkmaz, 2010: 24; Eker, 2013: 145-167). Hatta Zeynep Korkmaz: “Eski Türkçedeki kapalı ‘e’ ünlüsü ile bunun Oğuz-Türkmen lehçelerindeki devamı arasında bir bağlantı kurmak gerekirse, Oğuzların büyük bir çoğunluğunun ilk hecelerde kapalı ‘é’yi benimsediklerini göz önünde bulundurarak, Eski Türkçede rastlanan kapalı ‘é’nin Oğuzcaya özgü bir belirti olduğunu kabul etmek yanlış olmaz kanısındayız” (Korkmaz, 1974a: 20) diyor.

Aç: “Acıkmak” (DLT I: 172). A:ç: “Hunger, hungry” (EDPT: 17). *PTürk*. “*ğç: hunger: OTürk. *aç* (Orkh., OUygh.); Karakh. *aç* (MK); Tur. *aç*; Gag. *āç*; Az. *aç*; Turkm. *āç*; Khal. *āç*; MTürk. *aç* (Pav. C.); Uzb. *āç*; Uygh. *aç*; Krm. *aç*; Tat. *aç*; Bashk. *as*; Kirgh. *aç*; Kaz. *aş*; KBalk. *aç*; KKalp. *aş*; Kum. *aç*; Nogh. *aş*; Khak. *as*; Shr. *aş*; Oyr. *aç*; Tv. *aş*; Chuv. *ушъ*; Yak. *ās*; Dolg. *aç-čik* ‘hungry’ (EDAL: 492). *Éwek*: “Aceleci” (DLT I: 122) ~ *é:ve:k* (EDPT: 8). *to:d* - (?d-): “To be full, satiated and the like” (EDPT: 451). *tosık* (d-): (EDPT: 555). Bu bakımdan ‘a:ç’, ‘é:we:k’ ve ‘to:k’ sözcükleri Oğuzca olmalıdır. Kâşgarlı, birçok sözcük için ‘Oğuzca’ veya ‘Oğuzca ve Kıpçakça’ kaydı koyarken bazı sözcüklere de “Oğuzlar ve Oğuzların kardeşi olan Kıpçaklar bunu bilmezler” (DLT III: 127) kaydı koymuştur. Bu çerçevede Kâşgarlı şu bilgiyi veriyor: “Bir işi işlemek, işleyenin hakkı olduğunu göstermek için fiile ‘-luk’ eki getirilir. Ancak Oğuzlarla Kıpçakların diyalektinde J harfi yerine ʃ harfi getirilir. Böylece Türklerin ‘toğrağlık, oğrağlık’ yerine Oğuz ve Kıpçak dillerinde ‘toğrağsık, oğrağsık’ olur” (DLT II: 297; III: 315). Bu durumda -luk/ -lik eki yerine -sık/ -sık ~ -sig/ -sig eki kullanılmış olmasının Oğuzca bir belirti olduğuna şüphe yoktur (Korkmaz, 1974b: 45). Buna göre atasözünde geçen ‘tos(t)k’ ve ‘āçs(t)k’ sözleri Oğuzca olmalıdır. Kâşgarlı yine şu bilgiyi veriyor: “sığ benzetme edatıdır. Arzu edileni ve söyleneni kendisine benzetilmek için ismin sonuna getirilir” (DLT III: 128). -sık/ -sık ekleri edilgen ekler olup sıfat yapımında kullanılır (Gabain, 2007: 54). Gelecek zaman gereklilik sıfat fiilleri -sık, -sık eki ile kurulmuştur (Erdal, 1991: 700-704; Tekin, 2003: 166; Erdal, 2004: 301-302; Ercilasun, 2004: 178-180). -sar eki ise şahıslara bağlanmadan kullanılan bir zarf-fiil ekidir (Tekin, 2003: 177; Ercilasun, 2004: 189; Erdal, 2004: 320, 494 vd). Annemarie von GABAIN, ‘Eski Türkçenin Grameri’ adlı eserinde -sar eki alan cümlelerin şekil olarak bir başkasıyla bağlantısı olmayan fakat mantık bakımından bağımlı esas cümleler olması gerektiğini ifade etmektedir (Gabain, 2007: 53).

Bilge Kağan ve Kül Tigin yazıtlarındaki yüksek seviyeli ve sanatlı anlatım Göktürkçenin işlenmiş bir dil olduğunu gösterir. Bir dilin işlenmiş olabilmesi için uzunca bir zamana

ihtiyaç bulunduğu açıktır. Talât TEKİN, “KT G.8 *āçs(i)k*, BK K.6 *āçs(a)r* Kül Tigin yazıtındaki şekil yanlış olmalıdır. Bunu izleyen *tos(i)k* kelimesinin etkisi ile Yolluğ Tigin *āçs(a)r* yerine *āçs(i)k* yazmış olabilir” (Tekin, 2010: 78, not 22) diyor. Bu yazıtlar taşa kazınmadan önce deriye veya kâğıda yazılıp defalarca kontrol edilmiştir. Ayrıca taş üzerine kiremit veya kömür ile yazılarak provaları yapılmış, taşa bloklanmış (Kaya, 2010: 169-186) ve bu işlemler birkaç yıl sürmüştür. Dolayısıyla böyle basit bir hatanın yapılması mümkün değildir. Kanaatimizce yanlışlığın sebebi bir göz kayması meselesi değil, Yolluğ Tigin’in hatta Bilge Kağan’ın bu sözün imlâsı ve telâffuzuna tam olarak vâkıf olmadıkları gibi, yanlarında danışabilecekleri bir Oğuz bilgesinin bulunmamasıdır. Kaldı ki, yazıt alanındaki şantiyenin bağnaz ve barbar kavimlerin tahribatından korunabilmesi için bölge en azından yazıtlar tamamlanincaya kadar bazı mutemet kişiler haricindekilerden gizlenmiş, bölge sadık muhafızlar tarafından korunmuş olmalıdır. Bölgede yapılan ilmi çalışmalarda, daha sonraki dönemlerde bu alanın, balbalların ve kısmen yazılı kayaların tahrip edildiği tespit edilmiştir (Jils, 1963: 387-410).

Göktürk yazıtlarında birçok deyim (Tekin, 1957a: 372-374; Tekin, 1957b: 423-426) ve çeşitli söz sanatları (Aksan, 1991: 19-29; Aksan, 1994: 1-12) vardır. Metnin bağlamı esas alındığında bu atasözünde, ‘*açlık, tokluk*’ gerçek anlamlarında değildir. Açlıktan maksat, ‘*kargaşa, huzursuzluk, sefalet*’, tokluktan maksat ise, ‘*barış, huzur, refah*’tır. ‘*Tok*’, ‘*arkuk*’, ‘*āçs(i)k*’ ve *tos(i)k*’ sözcükleri Oğuzca olduğuna göre yazıtlarda geçen atasözünün Oğuzca bir söz olduğuna şüphe kalmıyor. Bu veriler bağlamında, ‘*Türk budun çok arkuk sen*’ hitabıyla hangi boyun veya boyların muhatap alındığı sorusunun cevabını aramak gerekiyor.

Bilge Kağan Kime Hitap Ediyor?

Göktürk yazıtlarının bir nutuk metni olduğu yönünde görüşler vardır (Ercilasun, 1994: 31-39). Bu nutuk metinlerindeki hitap biçimlerinin toplumsal dilbilim açısından incelemeleri yapılmıştır (Oğuz, 2011: 1203-1226). Taşlardaki; “*bu bit(i)g : bit(i)gme (a)tısı : yollu(g) t(i)g(i)n*” “Bu yazıyı yazan Kül Tigin’in yeğeni Yolluğ Tegin’dir” (KT G.13; BK GB) ifadelerinden yazıları taşa hak eden kişinin Yolluğ Tegin olduğuna şüphe yoktur. “*t(a)ş tokutd(i)m kōn(ū)lt(e)ki s(a)b(i)m(i)n urt(u)rtt(u)m*” “taş kazdırttım, gönlümdeki sözleri hakkettirdim” (KT G.12; BK K.14), “*b(e)ngü : t(a)ş : tokutd(i)m : bit(i)g(i)m*” “Taş hakkettirdim, yazdırttım” (BK K.15) ve “*n(e)ñ n(e)ñ s(a)b(i)m (e)rs(e)r : b(e)ngü : t(a)şka : urt(u)m*” “her ne sözüm (var) ise (bu) ebedi taşa hakkettim” (BK K.8) sözlerinden hareketle bu yazıtların sözlerinin Bilge Kağan’a ait olduğu anlaşılıyor. Tokı-: “Vurmak, Oğuzca. Öbür Türkler ‘*urdi tokıdi*’ diye iki kelimeyi bir arada kullanırlar” (DLT III: 268; EDPT: 467). Bu ifadeler Göktürk yazıtlarında Oğuzca ve diğer lehçe hususiyetlerini açıklıkla ortaya koyuyor.

Emel ESİN, “Göktürkler döneminde ‘*Türk*’ adı, devletin kurucu atasının unvanı ve ondan inen boyun adı olmaktan çıkıp, ayrı dili konuşan başka münferit boyları da içinde toplayan büyük bir millet adı haline gelmişti” (Esin, 1985: 6) derken, Bahaeddin ÖGEL ise, “*Basml Türklerine yazıtlar, ‘Türk’ demiyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki ‘Türk’ adı, yalnızca doğuda ve batıda Göktürk devletini ilk defa kuran, soylu boylar için kullanılıyordu*” (Ögel, 1979: 206) diyor.

Yazıtlarda Oğuzlar ve Türkişler için; ‘*kendi bodunum erti*’ ifadesi kullanılmıştır. “*Tokuz o(g)uz : m(e)n(i)ñ : bod(u)n(u)m (e)rti : t(e)ñri : y(e)r : bulg(a)kin : üç(ü)n : ödiñ(e) küni : t(e)gdük : üç(ü)n : y(a)gı boltı*” “Dokuz Oğuz halkı benim halkım idi. Gök ile yer arasındaki karışıklık nedeniyle ödlere haset girdiği için düşman oldular” (KT K.4; BK D.29). Görüldüğü üzere hanlar, Türk kavminden başka Oğuzları da kendi kavimleri sayıyorlardı.

IV- ‘𐰽𐰺𐰸’: *arkuk*’ sözcüğü çok farklı şekillerde okunmaya ve anlaşılmaya müsait olduğundan, oldukça geniş bir anlam çerçevesine sahip bulunmaktadır. Her halükârda negatif bir manasının olduğu açıktır. Buna göre sözcüğe, ‘*eğri büğrü, inatçı, iyilikbilmez, kararsız, pislik yığını, ters tabiatlı*’ gibi anlamlar yüklemek mümkündür.

V- Atasözünü ve hitabını aktarma yoluyla doğrudan anlamak mümkün görünmemektedir. Bu bakımdan cümle tevil ve tefsire muhtaçtır. Oğuzca bir atasözü olduğu kanaatinde olduğumuz bu söz hemen her atasözünde olduğu gibi mecazî bir anlam taşımaktadır. Buna göre, açıklıktan maksat, ‘*huzursuzluk, kargaşa, sefalet*’, tokluktan maksat ise, ‘*barış, huzur, refah*’tır. Bu tespiti göre atasözünün: ‘*barış, huzur ve refah içinde olduğunda bunun kıymetini bilmezsin, bir gün kargaşalık, huzursuzluk, sefalet içine düşebileceğini düşünmezsin, bu hallere düştüğünde ise bir daha barış, huzur ve refah yüzü görmeyeceğini sanır, mücadele etmezsin, kaderine rıza gösterirsin*’ şeklinde anlaşılması gerekecektir. Kül Tigin yazıtının güney yüzü ve Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzünün bağlamı bu şekilde anlamayı zorunlu kılmaktadır.

VI- Taşlardaki sözlerin müellifi Bilge Kağan, sözleri taşa hak eden kişi ise hanedan azasından Yollug Tegin’dir. Ancak müellifi ve yazanı bu sözün telâffuzuna ve imlâsına tam vâkıf olmadığı için Kül Tigin yazıtındaki imlâ sorunu üç yıl sonra Bilge Kağan yazıtında düzeltilmiştir. Bu bakımdan Bilge Kağan yazıtındaki işaretlemenin esas alınması gerekecektir.

VII- Bu atasözünün Oğuzca olması, Oğuzlara hitap edilmiş olmasının kabulünü zorunlu kılmaktadır. Sonuçta bu sesleniş, Bilge Kağan’ın tespiti, tarihi kayıtlardan ve yazıtların içeriğinden anlaşıldığı üzere, hanedana ciddi güçlükler çıkarmış olan Oğuzlarla ilgilidir.

Sonuç ve Öneriler

Yukarıda ele alınan veriler, sebepler ve değerlendirmeler bağlamında; Kül Tigin yazıtının güney yüzünün 8. satırı ile Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzünün 6. satırında geçen atasözünün ve hitabının aktarma yoluyla kolayca anlaşılamayacağı görünüyor. Bu bakımdan cümle tevil ve tefsire muhtaçtır. Sonuçta, ‘*tok (a)rk(u)k*’ sözcük öbeğindeki ‘*tok*’ sözünün ‘*fazla, ziyade*’ anlamında olduğunun kabulü gerekeceği kanaatine varılmıştır. Buna göre atasözünün: “*Türük : bod(u)n : tok (≈çok) (a)rk(u)k s(e)n : âçs(a)r : tos(ı)k om(e)z s(e)n : bir : tods(a)r : âçs(ı)k : om(e)z s(e)n*” şeklinde okunarak, Kül Tigin yazıtının güney yüzü ve Bilge Kağan yazıtının kuzey yüzünün bağlamı esas alındığında; “*Ey Türk halkı (Oğuzlar)! çok aykırı ve bambaşka bir tabiatın var. Barış, huzur ve refah içinde olduğunda bunun kıymetini bilmezsin, bir gün huzursuzluk, kargaşalık ve sefalet içine düşebileceğini düşünmezsin, bu hallere düştüğünde bir daha barış, huzur ve refah yüzü görmeyeceğini sanır, mücadele etmezsin, kaderine razı olursun*” şeklinde tevil ve tefsir edilmesi gerektiği savunulmuştur.

Kısaltmalar

BK:	Bilge Kağan Yazıtı
DLT:	Divanü Lügati’t-Türk
DS:	Derleme Sözlüğü
EDAL:	An Etymological Dictionary of the Altaic Languages
EDPT:	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
EUTS:	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü

İML:	İbnü-Mühennâ Lûgati
KB:	Kutadgu Bilig
KBS:	Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü
Kİ:	Kitâb al-İdrâk li-Lisân al Atrâk
KT:	Kül Tigin Yazıtı
TS:	Tarama Sözlüğü

Kaynaklar

- Abû Hayyân. (1931). *Kitâb al-İdrâk li-Lisân al Atrâk*, (Hazırlayan: Ahmet Caferoğlu), İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Aksan, D. (1991). Göktürk Anıtlarında Söz Sanatları-Güçlü Anlatım Yolları, *Türk Dilleri Araştırmaları*, s. 19-29.
- Aksan, D. (1994). Göktürk Anıtlarında Söz Sanatları-Güçlü Anlatım Yolları, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/ Belleten*, s. 1-12. (Mükerrer).
- Arslan, H. E. (2002-II). Tabu (taboo) ve Kelimelerin Anlam Alanlarına Etkisi, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/ Belleten*, 35-56.
- Aydemir, A. (2012). Kutadgu Bilig’de Geçen ‘Çok’ Kelimesi Üzerine, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 33, s. 49-62.
- Aydemir, A. (2013a). Divanü Lûgati’t-Türk’te Problemlili İki Cümle Üzerine, *Turkish Studies*, 8(4), s. 223-231.
- Aydemir, A. (2013b). Divanü Lûgati’t-Türk’te Örtmece Sözcükler Üzerine, *International Journal of Language Academy*, 1(1), s. 107-120.
- Aydemir, A. (2017). Divanü Lûgati’t-Türk’te ‘Kötü’ Anlamındaki Sözcükler Üzerine, *Route Educational and Social Science Journal*, 4(2), s. 43-56.
- Aydın, E. (2014). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, II. baskı, Konya: Kömen Yayınları.
- Baldane, O. (2017). Köl Tigin Bengü Taşının Güney Yüzünün Azerbaycan Türkçesine Yapılmış Aktarmalarının Mukayesesi ve Yeni Bir Aktarma Önerisi, *XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı*, s. 190-202, Ankara: Meteksan Matbaacılık ve Teknik Sanayi Ticaret A.Ş. baskısı.
- Berta, Á. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, (Çeviren: Emine Yılmaz), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bold, L. (2001). Orhun Yazısının Yeni Üç Anıtı Hakkında, (Çeviren: Abdullah Şen), *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/ Belleten*, s. 65-68.
- Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Enderun Yayınevi.
- Canan, S. (2017). d>c Ses Değişimine Kastamonu Ağzından Örnekler, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 42, s. 135-143.
- Choi, H. W. (2004). Eski Korece’de Türkçe Ödünç Kelimeler, *bilig/ Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 30, s. 85-93.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press.
- Çağatay, S. (1979-I). Türkçede ‘kadın’ İçin Kullanılan Sözcükler, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/ Belleten*, s. 13-49.
- Derleme Sözlüğü*. (1993). II. baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eker, S. (2013). Ana Türkçe Uzun Ünlülerin Kıpçak Dillerindeki Kimi İzlerine Dair, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Semih TEZCAN’a Armağan, Sayı: 29, s. 145-167.

- Ekrem, E. (2008). Baz Kağan Meselesi, *Ankara Üniversitesi Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5(1), s. 47-64.
- Ekşi, P. (2012). Altay Dillerinde /k/ Fonemi, *İdil/ Sanat ve Dil Dergisi*, 1(2), s. 17-29.
- Ercilasun, A. B. (1994). Köl Tigin Yazıtı Bir Nutuk Metni Midir?, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/ Belleten*, s. 31-39.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar Of Old Turkic*, Leiden-Boston.
- Ergin, M. (2005). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Esin, E. (1985). *Türk Kültür Tarihi, İç Asya'daki Erken Safhalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*, (Çeviren: Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G. (1998). Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler, *Kardeş Ağızlar-Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi*, Sayı: 7, 12-18.
- İbnü-Mühennâ *Lûgati*. (1934). (Hazırlayan: Aptullah Battal), İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası.
- Jils, L. (1963). Kül Tigin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları, *Türk Tarih Kurumu/ Belleten*, XXVII(105), s. 387-410.
- Kakuk, Z. (1969). Osmanlıcadan Macarcaya Geçmiş Olan Kelimeler, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/ Belleten*, s. 65-80.
- Karahasanoglu, T. (2002). Eski Türk Yazıtlarında İlk İletişim Belgeleri, I. Genel Olarak Yönetim Süreci Olarak İletişim, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, s. 189-232.
- Karaşlar, M. S. (2015). Altay Dillerinde /t/ Sesi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(40), s. 93-101.
- Kâşgarlı Mahmud. (2006). *Divanü Lûgat-İt-Türk* (Çeviren: Besim Atalay) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, C. (2010). Orhun Yazıtlarının Dikilişiyle İlgili Yeni Sorunlar, *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri Kitabı*, s. 169-189, Afyonkarahisar: Kocatepe Üniversitesi Yayınları.
- Kayra, O. K. (1999). Orhun Anıtlarında Sıfatlar, Sıfat Tamlamaları ve Bunlara İlişkin Bazı Açıklamalar, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/ Belleten*, s. 145-158.
- Klyastorniy, S. G. (2001). Tanrı Dağları'nda Yeni Bulunan Eski Runik Türk Yazıları, (Çeviren: Mustafa Kalkan), *Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, s. 192-196.
- Korkmaz, Z. (1962). Türkçede oğ/ ök Kuvvetlendirme (İntensivum) Edatı Üzerine, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/ Belleten*, s. 13-29.
- Korkmaz, Z. (1974a). Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler, *Ankara Üniversitesi Türkoloji Dergisi*, IV(1), s. 15-30.
- Korkmaz, Z. (1974b). XI-XIII. Yüzyıllarda Oğuzca, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/ Belleten*, s. 41-48.
- Mau-Tsai, L. (1958). *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (Tuküe)*, I-II, Wiesbaden.

- Mert, O. & Albayrak, F. (2013). Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarının Metinlerinde Ünlülerin Yazımıyla İlgili Karşılaşılan Farklılıklar, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(2), s. 86-115.
- Mert, O. (2010). Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında Yer Alan Ortak Metinlerde Ünsüzleri Karşılayan Karakterlerin Kullanımıyla İlgili Karşılaşılan Farklılıklar, 18-20 Kasım 2009, Afyonkarahisar, *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri Kitabı*, s. 169-189, Afyonkarahisar: Kocatepe Üniversitesi Yayınları.
- Mert, O. (2016). Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarının Ortak Metinlerinde Anlamlı Elemanlar Düzeyinde Karşılaşılan Farklılıklar, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 42, s. 137-152.
- Oğuz, B. B. (2011). Orhun Yazıtlarında Hitap Biçimlerinin Toplumsal Dilbilim Açısından Bir Analizi, 38. *Icanas, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri Kitabı*, Cilt: 3, s. 1203-1226, 10-15.09.2007, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1979). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara: Kömen Yayınları.
- Ölmez, M. (2003). Türkçenin ve Türk Dillerinin Yaşı Konusu, *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı: 96, s. 62-74.
- Ölmez, M. (2012). *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Prince, J. D. (2013). Macar Dilindeki Türkçe Unsurlar, (Çeviren: M. Turgut Berbercan), *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(1), s. 123-134.
- Radloff, V. V. (1895). *Atlas der Alterthümer der Mongolei, Dritte Lieferung*, St. Petersburg: Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.
- Recebov, A. (1994). Orhon-Yenisey Anıtlarının İncelenmesindeki Bazı Problemler, *Türk Dili Araştırmaları Yılığ/ Belleten*, s. 151-154.
- Sağol, G. (2002). *Evlîya Çelebi ve Seyahatname*, Evliya Çelebi Seyahatnamesinden Hareketle 'Oğuz' Kelimesi, (Hazırlayanlar: Nuran Tezcan-Kadir Atlansoy), s. 209-229, Kıbrıs-Gazimagusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları.
- Sâlehpur, C. (1991). *Farsça-Türkçe Genel Sözlüğü*, Cilt I, İran-Tebriz: Lâle Yayınevi.
- Schaeder, H. H. (1935). Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler, Vilhelm Thomsen, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 3, s. 81-118.
- Sever, M. (2011). Orhun Yazıtları'ndaki Bazı Kavramları Yeniden Okumak, *III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, (Editör: Ülkü Çelik Şavk), Cilt: II, s. 727-732, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- Siddikov, Z. (2007-II). Vuruş Kavramlı Türkçe Akraba Kelimeler: Ses Olayları ve Etimoloji, *Türk Dili Araştırmaları Yılığ/ Belleten*, s. 151-173.
- Starostin, S. A. vd. (2005). *An Etymological Dictionary of The Altaic Languages*, Leiden-Boston.
- Şahin, E. (2009). Tatar Türkçesinde Uk/ Ük Kuvvetlendirme Edatı, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 180, s. 1-12.
- Tarama Sözlüğü*. (1996). II. baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (1957a). Köktürk Yazıtlarındaki Deyimler Üzerine I, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, VI(67), s. 372-374.
- Tekin, T. (1957b). Köktürk Yazıtlarındaki Deyimler Üzerine II, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, VI(68), s. 423-426.
- Tekin, T. (1993). Old Turkic Word Formation Üzerine Notlar, *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 4, s. 201-208.

- Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk)*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: IX.
- Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Thomsen, V. (1896). *Inscriptions de l'Orkhon dechiffrees, Memories de la Societe Finno-Ougrienne*, V, Helsingfors.
- Thomsen, V. (1935). Moğolistan'daki Türkçe Kitabeler, (Almancaya çeviren: Hans Heinrich SCHAEDEER oradan Türkiye Türkçesine çeviren: Ragıp Hulûsi Bey), *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 3, s. 81-118.
- Tuna, O. N. (1960). Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/ Belleten*, s. 213-282.
- Tuna, O. N. (1988). Bazı İmlâ Gelenekleri, Bunların Metin İncelemelerindeki önemi ve Orhon Yazıtlarında Birkaç Açıklama, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/ Belleten*, II. baskı, s. 41-81.
- Tuna, O. N. (1992). Altay Dilleri Teorisi, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları, 121, Cilt: 2, s. 7-58.
- Turan, Z. (2012). Eski Türkçe Döneminde Bir Morfofonetik Karşıtlık Sorunu, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1(1), s. 69-80.
- Useev, N. (2018). Kanmıldığ-Hovu (E 62) Yazıtı ve Eski Türklerde Maske Kültürü, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(2), s. 641-649.
- Üstün, M. C. (2010). Türk Asıllı Türkologların Orhun Yazıtlarını Okuma ve Yorumlamalarındaki Farklılıklar Üzerine Notlar, *Turkish Studies*, 5(2), s. 1384-1404.
- Vambéry, H. (1898). *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens*, Helsingfors: Societé Finno-Ougrienne.
- Yavuz, O. (1991). Türkçede Kapalı E, *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, Sayı: 6, s. 271-306.
- Yavuzarslan, P. (2011). Türk Dilinde Kişi Eklerinin Tarihsel Gelişimi ve Değişimi, 38. *Icanas, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri Kitabı*, Cilt: IV, s. 1953-1966, 10-15.09.2007, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Yılmaz, E. (1991). Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü, *Türk Dilleri Araştırmaları*, s. 151-165.
- Yılmaz, M. (2011). Orhun Yazıtlarının Söz Varlığı İle Çuvaşçanın Söz Varlığının Fonetik Açından Karşılaştırılması, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 191, s. 65-83.
- Yusuf Has Hacib. (2006). *Kutadgu Bilig*, (Hazırlayan: Reşid Rahmeti Arat), İstanbul: Kabalcı Yayınları.